

Human Rights Analysis of Traditional and Formal Transitional Justice in Rwanda: Case of Gacaca

Seyyed Ghasem Zamani^{1*}, Yousef Babaei Dashlibroon²

1. Professor, Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

*Corresponding Author: Email: zamani@atu.ac.ir

2. PhD in International Law, Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Email: Yousef.babaei@outlook.com



S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study



Publisher:

Shahr-e Danesh
Research And Study
Institute of Law

Article Type:

Original Research

DOI:

10.48300/JLR.2021.306324.1784

Received:

25 July 2021

Accepted:

12 October 2021

Published:

4 June 2024



A B S T R A C T

Following the genocide in Rwanda that killed one million people, the Rwandan government turned to Gacaca courts, which are rooted in the culture of all the people of Rwanda, in order to expedite the prosecution of those involved in this humanitarian catastrophe and reduce the prison population. In order to adapt these courts to the conditions of the crimes committed, the Rwandan government made several changes in these courts, which according to many, changed its traditional and informal nature and brought it closer to the criminal courts. This intermediate mechanism, in addition to having gains and advantages as an alternative judicial response, has also caused concern and criticism from a human rights perspective. The present article examines this intermediate mechanism and its positive and negative aspects from a human rights perspective.

Copyright & Creative Commons:

© The Author(s). 2021 Open Access. This article is licensed under a Creative Commons Attribution Non-Commercial License 4.0, which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. To view a copy of this licence, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.



Keywords: Gacaca, Traditional Mechanisms in Transitional Justice, Rwanda, Human Rights, Genocide, Justice, Peace and Reconciliation, Responsibility.

Excerpted from the Ph.D. thesis entitled "The Relationship Between the Informal Mechanisms of Transitional Justice and Human Rights", Faculty of Law and Political Science, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Funding: The author(s) received no financial support (funding, grants, and sponsorship) for the research, authorship, and/or publication of this article.

Author contributions:

Seyyed Ghasem Zamani : Software, Investigation, Resources, Data Curation, Writing - Review & Editing, Visualization, Supervision, Project administration.

Yousef Babaei Dashlibroon: Conceptualization, Methodology, Validation, Formal analysis, Investigation, Data Curation, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, , Project administration.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Zamani, Seyyed Ghasem & Yousef Babaei Dashlibroon. "Human Rights Analysis of Traditional and Formal Transitional Justice in Rwanda: Case of Gacaca". *Journal of Legal Research* 23, no. 57 (June 4, 2024): 77-110.

Extended Abstract

Following the genocide in Rwanda that killed one million people, the Rwandan government turned to Gacaca courts, which are rooted in the culture of all the people of Rwanda, to expedite the prosecution of those involved in this humanitarian catastrophe and reduce the prison population.

During the aftermath of the genocide in Rwanda, the government set up 11,000 Gacaca courts. These courts were created to handle minor cases related to the genocide. Out of these, four Gacaca courts were established based on traditional local justice systems. These courts were seen as an intermediate solution between criminal convictions and fact-finding commissions which were set up to investigate past human rights violations. The establishment of these courts was considered a necessary step to end violence and bring about lasting peace in Rwanda.

To adapt these courts to the conditions of the crimes committed. In 1999, the president of Rwanda established a commission to modernize the country's mechanisms and adapt them to the conditions of crimes committed. As a result, the new Gacaca law was introduced into Rwanda's legal system through the Organic Law of January 25, 2001. The law underwent significant amendments in 2004, which many believe changed its traditional and informal nature, making it more similar to criminal courts.

This intermediary mechanism, which was implemented in Rwanda as an alternative judicial response, has both achievements and privileges. However, it has also faced criticism from a human rights perspective. Some of the criticisms are that it fails to fully realize certain human rights principles, such as a fair trial, and that individuals are not able to access competent, impartial, and independent judicial authorities. There are also concerns about the fairness, reasoning, and logical basis of the verdicts issued. In addition, the inequality of individuals in front of the court has been raised as a concern.

After evaluating the performance of the Gacaca system, it appears that its seemingly traditional methods, without the need to abide by criminal justice, can implement a different kind of justice known as restorative justice. In general, when comparing traditional Gacaca methods with international criminal methods, it can be said that the traditional Gacaca methods can better achieve the goals of transitional justice. This is because these methods are more compatible with the local culture and economic and social conditions of the transitional society, and therefore can help heal the wounds inflicted on Rwandan society.

It is crucial for mechanisms established by the international community to maintain a relationship with the transitional society and to implement and

explain their actions following the transitional society's considerations. Failing to do so will prevent the mechanisms from achieving the goals of transitional justice. The United Nations Security Council has recognized the significance of evaluating justice and the rule of law in any country, considering the legal system, traditions, and institutions of the country.

It is important to note that although not perfect and prone to various defects and problems, indigenous gacaca systems are not only an effective method for resolving disputes but also play a significant role in achieving the necessary goals of post-conflict society in Rwanda. These goals include justice, responsibility, truth-finding, compensation, and ultimately, peace and reconciliation. Over time, gacaca has proven to be a successful form of transitional justice for Rwandan society, with positive impacts on social reforms, peacebuilding, and state-building.

The benefits of Gacaca, in comparison to international criminal mechanisms, are plentiful. This includes the fact that Gacaca requires no complex structure or exorbitant costs, and provides easy and free access for local people. These advantages accelerate the achievement of justice, reduce the prison population, and ultimately facilitate the reintegration of perpetrators back into post-transition society. All of this aligns with the overall social goal of creating a united Rwanda.

In transitional societies, the ideal protection of human rights is achieved through a combination of traditional methods of transitional justice and formal mechanisms. This approach ensures that the dynamic nature of local rights is preserved while also adhering to international human rights standards. This research argues that traditional Gacaca mechanisms have effective benefits for the transitional society of Rwanda, as well as potential for other modern societies, and should therefore be given more attention. The article investigates the current conditions of these mechanisms using a descriptive and analytical method, studying available sources, and examining the mechanism's positive and negative aspects from a human rights perspective.

تحلیل حقوق بشری مکانیسم بینابینی عدالت انتقالی سنتی و رسمی در رواندا؛ گاجاچا

سید قاسم زمانی^۱، یوسف بابایی داشلی برون^۲

۱. استاد، گروه حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

* نویسنده مسئول: zamani@atu.ac.ir

۲. دانش‌آموخته دکتری حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

yousef.babaei@outlook.com

چکیده:

به دنبال نسل‌زدایی در رواندا که منجر به کشته شدن یک میلیون انسان گردید، دولت رواندا برای تسریع در روند رسیدگی به متهمان مشارکت در این فاجعه انسانی و کاهش جمعیت زندان‌ها، به دادگاه‌هایی به نام گاجاچا رجوع نمود که ریشه در فرهنگ بومی همه مردمان رواندا داشت. البته به منظور تطبیق این دادگاه‌ها با شرایط جرایم ارتكابی، دولت رواندا تغییراتی چند در این محاکم ایجاد نمود که به‌زعم بسیاری ماهیت سنتی و غیررسمی آن را تغییر داد و آن را به بیشتر به محاکم کیفری نزدیک نمود. این مکانیسم بینابینی علاوه بر اینکه دستاوردها و امتیازاتی به‌عنوان یک واکنش قضایی جایگزین داشته، موجبات نگرانی و موضوع انتقاداتی از منظر حقوق بشر نیز شده است. مقاله حاضر ضمن بررسی این مکانیسم بینابینی به جنبه‌های مثبت و منفی آن از منظر حقوق بشر می‌پردازد.

کپی‌رایت و مجوز دسترسی آزاد:



کپی‌رایت مقاله در مجله پژوهش‌های حقوقی نزد نویسنده (ها) حفظ می‌شود. کلیه مقالاتی که در مجله پژوهش‌های حقوقی منتشر می‌شوند با دسترسی آزاد هستند. مقالات تحت شرایط مجوز 4.0 Creative Commons Attribution Non-Commercial License منتشر می‌شوند که اجازه استفاده، توزیع و تولید مثل در هر رسانه‌ای را می‌دهد، به شرط آنکه به مقاله استناد شود. جهت اطلاعات بیشتر می‌توانید به صفحه سیاست‌های دسترسی آزاد نشریه مراجعه کنید.



پژوهش‌های حقوقی



نوع مقاله:

پژوهشی

DOI:

10.48300/JLR.2021.306324.1784

تاریخ دریافت:

۳ مرداد ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش:

۲۰ مهر ۱۴۰۰

تاریخ انتشار:

۱۵ خرداد ۱۴۰۳



کلیدواژه‌ها:

گاچاچا، سازکارهای غیررسمی عدالت انتقالی، رواندا، حقوق بشر، نسل‌زدایی، عدالت، صلح و سازش، مسئولیت.

برگرفته از رساله دکتری با عنوان «رابطه میان سازکارهای غیررسمی عدالت انتقالی و حقوق بشر»، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

حامی مالی:

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان:

سید قاسم زمانی: استفاده از نرم‌افزار، تحقیق و بررسی، منابع، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - بررسی و ویرایش، تصویرسازی، نظارت، مدیریت پروژه.
یوسف بابایی داشلی برون: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، اعتبارسنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، مدیریت پروژه.

تعارض منافع:

بنابر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

زمانی، سید قاسم و یوسف بابایی داشلی برون. «تحلیل حقوق بشری مکانیسم بینابینی عدالت انتقالی سنتی و رسمی در رواندا: گاچاچا». مجله پژوهش‌های حقوقی ۲۳، ش. ۵۷ (۱۵ خرداد ۱۴۰۳): ۷۷-۱۱۰.

مقدمه

به‌زعم نخستین کمیساریای عالی پناهندگان، فریتیوف نانسن، دشوار آن چیزی است که زمان کمی صرف آن می‌شود، اما غیرممکن چیزی است که زمان طولانی‌تری نیاز دارد.^۱ احراز مسئولیت در قبال نسل‌زدایی رواندا همیشه غیرممکن به نظر می‌رسید. نسل‌زدایی رواندا یکی از خونین‌ترین فجایع تاریخ انسانی مدرن و یکی از بزرگ‌ترین کشتارهای دسته‌جمعی در زمان جنگ است که در قرن بیستم رخ داده است. تعداد کشته‌شدگان به قدری زیاد بود که گفته می‌شود کشته‌شدگان تقریباً پنج برابر بیشتر از هولوکاست بوده است. در جریان این نسل‌زدایی، تقریباً ۶۰ درصد از کل جمعیت توتسی‌ها که حدود ۱۰ درصد تعداد شهروندان رواندا را تشکیل می‌دادند در طول کمتر از صد روز اغلب با ابزارهای سرد کشته شدند.^۲

بعد از نسل‌زدایی ۱۹۹۴، بیش از یکصد و بیست هزار نفر که مقامات عالی‌رتبه نیز در میان آنها بودند، توسط حکومت رواندا تا سال ۲۰۰۰ به اتهام نسل‌زدایی بازداشت شدند. شش سال بعد، تنها ده هزار نفر محاکمه شده بودند. برای سرعت بخشیدن به این پرونده و کاهش جمعیت زندان، حکومت رواندا یازده هزار دادگاه موسوم به گاچاچا تشکیل داد تا به ابعاد سطح پایین نسل‌زدایی رسیدگی کند.^۳ محاکم گاچاچا بر مبنای مدل‌های بومی عدالت محلی پیشنهاد شده بودند و یک راه‌حل میانی بین محکومیت کیفری و کمسیون حقیقت‌یاب، برای برخورد با نقض‌های حقوق بشری گذشته و به‌عنوان راهی برای پایان دادن به خشونت و تحکیم صلح در رواندا محسوب می‌شدند.

زمانی که جامعه انتقالی رواندا به سمت سازکارهای بومی گاچاچا به‌عنوان جایگزینی برای سازکارهای کیفری رفت، مشکلی که ایجاد شد این بود که از یک سو ضرورت مجازات ناقضین حقوق بشر و جبران حق قربانیان وجود داشت؛ و از سوی دیگر، مجازات، تحقق صلحی پایدار که در آن امکان شکوفایی دموکراسی باشد را به خطر می‌انداخت. این مقاله تأثیر به‌کارگیری سازکارهای سنتی گاچاچا بر ارتقای وضعیت حقوق بشر در جامعه پسامخاصه رواندا را تجزیه و تحلیل می‌نماید.

1. The Listener, 14 December 1939, 1153.

2. Stefano Trevisan, "The Gacaca Courts - where Western human rights faced the Rwandan Informal Justice System", *International Law, Human Rights and Informal Justice*, Tilburg University, 2011, 1.

۳. مهدی ذاکریان و سیدرضی عمادی، «سازوکارها و کارکرد عدالت انتقالی: تحولی مهم در حقوق بین‌الملل»، سازمان‌های بین‌المللی، ۱(۱۳۹۲)، ۲۳۶.

۱ - پیشینه مخاصمه و زمینه‌های شکل‌گیری گاجاچا؛ سیستم قضایی غیررسمی پیش از استعمار در رواندا

تاریخچه نسل‌زدایی رواندا برای درک ایجاد سیستم پسا - نسل‌زدایی گاجاچا مهم می‌نماید. جرقه نسل‌زدایی‌های ۱۹۹۴ رواندا، در ۶ آوریل ۱۹۹۴ با ساقط شدن هواییمای حامل رئیس‌جمهور در بازگشت از آروشای تانزانیا که برای مذاکره در خصوص یک توافق با جنبش رواندایی تحت سلطه توتسی‌ها رفته بود، زده شد.^۴ هوتوهای تندرو که گروه نژادی اکثریت را تشکیل داده بودند قدرت را در دست گرفتند و اقدام به تحریک مردم برای کشتار توتسی‌ها نمودند. به طوری که تخمین زده می‌شود از آوریل تا جولای ۱۹۹۴ در طول ۱۰۰ روز، بیش از یک میلیون توتسی کشته شدند.^۵ آنچه مسلم است برنامه نسل‌زدایی از سوی مقامات دولت هوتو برنامه‌ریزی شده بوده، اما بخش عمده‌ای از مردم رواندا در آن درگیر شدند. در مجموع می‌توان گفت که مجموعه‌ای از عوامل اقتصادی، سیاسی و حب و بغض‌های قدیمی در اثر سیاست‌های تبعیض‌آمیز گذشته بین دو گروه قومی توتسی و هوتو باعث فراگیر شدن خشونت‌های قومی شده بود.^۶

خشونت‌ها بعد از نسل‌زدایی ۱۹۹۴ همچنان تداوم داشت و غیرنظامیان زیادی کشته شدند.^۷ راه‌حل مسئله، عدالت انتقالی بود.^۸ با روی کار آمدن دولت جدید در رواندا، کارگزاران عدالت کیفری در رواندا، نخست برای انجام یک محاکمه عادی تلاش کردند؛ اما این تلاش پس از زندانی شدن و بازداشت گسترده عاملان نسل‌زدایی و برگزاری محاکمات کیفری (از جمله تشکیل دادگاه بین‌المللی کیفری برای رواندا^۹ از سوی شورای امنیت) به سرعت رها شد. به طوری که جمعیت متهمان به نسل‌زدایی این کشور که در بازداشت به سر می‌بردند، در پایان سال ۱۹۹۹ نزدیک به ۱۲۰ هزار نفر تخمین زده می‌شد. با ازدیاد جمعیت زندانیان کشور، دستگاه قضایی داخلی رواندا توان رسیدگی به جرایم تمامی متهمان را نداشت. به

4. Paul Magnarella, *Justice in Africa: Rwanda's Genocide, Its Courts, and the UN Criminal Tribunal* (Brookfield: Ashgate, 2000), 15.

5. Lars Waldorf, "Mass Justice for Mass Atrocity: Rethinking Local Justice as Transitional Justice," *Temple Law Review*, 79, 1(2006), 29.

6. مهین سبحانی، «ارزیابی سازوکارهای سنتی اجرای عدالت در جوامع انتقالی»، پژوهش حقوق کیفری، ۴، ۱۵ (۱۳۹۵).

۱۲

7. Bert Ingelaere, "The Gacaca courts in Rwanda", In *Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict: Learning from African Experiences*, ed. Huys, Luc & Salter, Mark (Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2008), 31.

8. Megan Westberg, "Rwanda's Use of Transitional Justice After Genocide: The Gacaca Courts and the ICTR", *Kansas Law Review*, 59, 2(2010), 332.

9. International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR)

گونه‌ای که تا اواخر سال ۱۹۹۹ تنها پنج هزار نفر از متهمین تحت محاکمه قرار گرفتند. از این رو اقدام به آزادسازی مشروط برخی زندانی‌ها نمود.^{۱۰}

دولت در حال نزاع، نیازمند یک راه‌حل کارآمدتر از نظام عدالت کیفری بود.^{۱۱} در تلاش برای حل این مشکلات و در پی ناکامی دستگاه عدالت کیفری، دولت به سمت سازکار سنتی اجرای عدالت، یعنی محاکم گاچاچا (Gacaca) رفت.

گاچاچا قبل از ورود استعمار تنها مرجع حل اختلافات در این کشور بود.^{۱۲} در طول دوره استعمار، یک نظام حقوقی به سبک غربی در رواندا معرفی شده بود اما سنت گاچاچا، هرچند تضعیف شده، عملکرد خود را به‌عنوان سازکار سنتی حل و فصل اختلافات در سطح محلی حفظ کرده بود. بعد از استقلال رواندا، به تدریج امور سنتی و غیررسمی جذب امور رسمی شده و در آن ادغام می‌شدند؛ به این ترتیب نهاد گاچاچا به یک نهاد نیمه‌اداری یا نیمه‌سنتی بدل گشت. قبل از اینکه اختلافات به سیستم قضایی رسمی در سطح استانی^{۱۳} ارجاع شود، بیشتر قضایا در پایین‌ترین واحد جامعه یعنی گاچاچا حل و فصل می‌شدند. گاچاچا نمایانگر عدالت هم‌جواری و سازکاری برای از بین بردن فشار بر سیستم عدالت دادگاه‌های عادی بود.^{۱۴}

۲- گاچاچای جدید^{۱۵}؛ سیستم بینابین عدالت سنتی و دولتی

مقتضیات خاص جامعه انتقالی رواندا، منجر به اعمال تغییراتی در سازکارهای سنتی گاچاچا شد. در سال ۱۹۹۹ بعد از یک دور مذاکره و گفتگو، رئیس‌جمهور رواندا کمیسیونی به منظور مدرنیزه نمودن گاچاچا برای رسیدگی به وضعیت متهمان در بند نسل‌زدایی، ایجاد نمود. قانون گاچاچای جدید توسط قانون ارگانیک ۲۵ ژانویه ۲۰۰۱ پا به عرصه متون قانونی رواندا گذاشت و در سال ۲۰۰۴ به‌طور اساسی اصلاح شد.^{۱۶} دادگاه‌های جدید گاچاچا در مفهوم واقعی ابداع سنت به شمار می‌رود.

10. Waldorf, Op. Cit. 46.

11. Towards a Comprehensive and Holistic Transitional Justice Policy for Uganda, *Avocats Sans Frontières*, 2013, 61.

۱۲. قبل از ایجاد دادگاه‌های بومی توسط استعمارگران در سال ۱۹۴۳، مردمان رواندا اطراف درختان بزرگی که چونان چتر سایه می‌افکنند برای شستن لباسهایشان به صورت خانوادگی جمع میشدند. بنا بر پیشینه‌های تاریخی *çaçaca* به کلمه چمن یا چمنزار برمی‌گردد.

13. Court de Canton

14. Filip Reyntjens, "Gacaca, or justice on the grass in Rwanda", *Politique Africaine*, 40(1990), 36.

15. Inkiko Gacaca

16. Mark Drumbl, *Atrocity, Punishment and International Law* (New York: Cambridge University Press,

مدرنیزه نمودن گاچاچای قدیم باعث شد که این محاکم هم در ساختار و هم در عمل به‌طور فزاینده‌ای به رویکرد کیفری رسمی گرایش یابند. محاکم گاچاچا جهت برخورد با موضوعات جدید از جمله سوءاستفاده‌های وسیع و جرایم مربوط به نسل‌زدایی بسیاری از مشخصات سنتی خود را از دست دادند.^{۱۷} زیرا این سازکارها از ابتدا به منظور بررسی چنین جرایمی شکل نگرفته بودند. گاچاچای قدیم اغلب برای جرایم کوچک استفاده می‌شد و تمرکز اصلی آن بر جرایم مربوط به مالکیت بود؛ اما گاچاچای جدید به منظور تعقیب و مجازات عاملان نسل‌زدایی و جنایات علیه بشریت ارتكابی در اول اکتبر ۱۹۹۰ تا ۳۱ دسامبر ۱۹۹۴، تخریب خانه‌ها، سرقت گاوها، وسایل خانگی و ... ایجاد شده بود.^{۱۸}

گاچاچای جدید از لحاظ رویه به‌طور قابل ملاحظه‌ای از همتایان سنتی‌شان متفاوت بود، چرا که گاچاچای جدید به جرایم شدید و تحت نظارت قضات انتخاب شده از جمله زنان رسیدگی می‌نماید.^{۱۹} در نسخه‌ی قدیمی، گاچاچا به دنبال این بود که مردم را به هم نزدیک نماید و درصدد احیای روابط، اعاده سازش، وحدت اجتماعی و جلوگیری از تداوم تنفر بین خانواده‌ها بود و اقدامات صورت گرفته بیشتر نمادین و ماهیتا ترمیمی بود که از طریق پرداخت غرامت توسط اعضای قبیله فرد متخلف به قبیله زیان‌دیده صورت می‌پذیرفت، در حالی که هدف دادگاه‌های کنونی کشف حقیقت، تسریع در روند رسیدگی به اتهامات عاملان نسل‌زدایی، احراز مسئولیت و برچیدن فرهنگ بی‌کیفری، تحقق سازش و آشتی بین اقوام رواندایی و استفاده از ظرفیت‌های جامعه رواندا برای تحقق عدالت مبتنی بر فرهنگ جامعه بود.^{۲۰} سازش و عدالت ترمیمی گرچه در زمره اهداف گاچاچای جدید ذکر شده، اما در عملکرد این محاکم نقش برجسته‌ای نداشتند.

۳- تشکیلات و صلاحیت‌های دادگاه‌های گاچاچا

قانون ارگانیک جدید سال ۲۰۰۴ ساختار چند صلاحیتی را که طبق قانون ارگانیک سال ۲۰۰۱ پیش‌بینی شده بود، ساده‌تر کرد. همه محاکم گاچاچا مطابق قانون فوق، شامل سه رکن بودند: مجمع عمومی، کرسی قضاوت یا هیئت‌منصفه (متشکل از ۱۹ قاضی که بعدتر به ۱۴ و ۹ و در نهایت ۵ قاضی تقلیل یافتند) و کمیته هماهنگی. وظیفه اصلی مجمع عمومی انتخاب قضاتی است که کرسی قضاوت را

2007), 86.

17. Chandra Lekha Sriram et al., *Transitional Justice and Peace building on the Ground: Victims and Ex-Combatants* (New York: Routledge, 2013), 166.

18. Ingelaere, Op. Cit. 36.

19. Waldorf, Op. Cit. 52.

20. Organic Law no. 40/2001 of 26/10/2001, 2.

تشکیل می‌دهند. سپس کرسی قضاوت کمیته هماهنگی که متشکل از دو معاون و دو منشی که دارای قدرت‌های اداری اساسی‌اند از جمله هماهنگی جلسات، ثبت شکایات‌ها، شهادت و شواهد را پیشنهاد می‌نمایند.^{۲۱}

به موجب اصلاحات سال ۲۰۰۴، گاچاچا از ۴ سطح (محلی (سلول)، بخش (ناحیه)، منطقه و استان) به ترتیب اولویت صلاحیتی به سه سطح (محلی)^{۲۲}، بخش^{۲۳} و دادگاه تجدیدنظر) کاهش پیدا کرده است. محاکم منطقه حذف و رسیدگی به جرایم این محاکم به محاکم بخش واگذار شد. محاکم گاچاچا دارای ۹۰۱۳ سلول و ۱۵۴۵ بخش بودند. سلول پایین‌ترین سطح اجرایی گاچاچا به شمار می‌رود که تعدادی از آنها یک بخش را تشکیل می‌دهند. در سطح محاکم محلی و بخش، مجمع عمومی از همه ساکنان بالغ در جوامع مربوطه تشکیل می‌شود که از بین خودشان افراد امین را به‌عنوان قاضی انتخاب می‌نمایند.^{۲۴} همچنین مجمع عمومی، نقش نهاد دادستان و نهاد تعقیب را بازی می‌کند؛ جرایم، بزده‌دیده و مرتکبین را شناسایی و به مسند قضاوت راهنمایی‌هایی ارائه می‌نماید.

در کل، ۱۲۱۰۳ دادگاه گاچاچا در رواندا ایجاد شد که ۱۶۹۴۴۲ قاضی یا رهبر محلی^{۲۵} مورد احترام آنها را اداره می‌کردند. وکیل مدافع در این دادگاه‌ها وجود ندارد و برای اجتناب از محاکمات آمیخته با دشمنی، هیچ گروه دادستانی نیز وجود نداشت. در عوض، قضات وظایف نهاد تعقیب و دادستانی را انجام می‌دادند.^{۲۶}

کل سیستم گاچاچا تحت کنترل سرویس ملی حدود اختیارات و صلاحیت گاچاچا قرار دارد. این ارگان دولتی، بر دادگاه‌ها نظارت و هماهنگی می‌نماید.^{۲۷} گاچاچا از صلاحیت‌های مشابه دادگاه‌های کلاسیک برخوردار است. جرایم به موجب قانون ایجاد گاچاچا، با توجه به شدت جرم و مجازات به چهار طبقه تقسیم می‌شوند. طبقه اول: جرایم طراحان نسل‌زدایی یا جرایم علیه بشریت، قاتلان بدنام و آنهایی که مرتکب شکنجه‌های جنسی شده‌اند؛^{۲۸} طبقه دوم: قتل عمدی یا قتل برنامه‌ریزی شده؛

21. Trevisan, Op. Cit. 8.

22. Akagari

23. Umurenge

24. Organic Law No. 16/2004 of 19/6/2004, art. 13.

25. Inyangamugayo

26. D. Mukantanzwa, Interview with the Executive Secretary of National Gacaca Service Domithile Mukantanzwa on the Eve of Closing of Gacaca Courts.

27. 2004 Organic Law, art. 50.

28. Rwanda's Organic Law No. 08/96.

طبقه سوم: قتل غیرعمد یا ایراد ضرب و جرح شدید؛ طبقه چهارم: جرایم مالی.^{۲۹} در اصلاحیه سال ۲۰۰۴ طبقات دوم و سوم در یکدیگر ادغام شدند.^{۳۰} با این حال، قانون ارگانیک جدید شماره ۲۰۰۷/۱۰ طبقه‌بندی متهمان را تغییر داد. مطابق این قانون، قاتلان شناخته شده، شکنجه‌گران و کسانی که اعمال غیرانسانی بر اجساد مردگان صورت داده بودند و پیش از این در محاکم عادی محاکمه می‌شدند ولی تاکنون به محاکم عادی منتقل نشده بودند به دلیل سرعت پایین محاکم ملی به طبقه دوم منتقل شدند.^{۳۱} به استثنای جرایم طبقه اول که در صلاحیت محاکم گاجاچا قرار نداشت، رسیدگی به جرایم طبقه دوم با توجه به حذف شدن محاکم منطقه و طبقه سوم در صلاحیت محاکم ناحیه و جرایم طبقه چهارم در صلاحیت محاکم محلی قرار گرفتند.^{۳۲}

در تمام جرایم فوق‌الذکر تحقیقات مقدماتی، جمع‌آوری ادله و طبقه‌بندی قضایا تحت اختیار محاکم محلی بود.^{۳۳} زمانی که حقایق و شواهد کافی پیدا می‌شد مجمع عمومی گاجاچا طبقه و دسته مرتکبین را تعیین می‌کرد و آنها را به محاکم عادی انتقال می‌داد. بدین وسیله جامعه در شناسایی یا تبریئه متهمان به جرایم ارتكابی نقش داشت و در واقع این محاکم محلی بودند که نوع اتهام وارده و محکمه صالح به رسیدگی را مشخص می‌کردند.^{۳۴}

۴- آیین دادرسی و عملکرد دادگاه‌های گاجاچا

روند رسیدگی در محاکم گاجاچا همانند محاکم قضایی بود، با این تفاوت که در اینجا مقام تعقیب معمولاً همان شخص قربانی بود و دادستانی وجود نداشت. با رسیدگی و بررسی اطلاعات جمع‌آوری شده و استماع اظهارات طرفین، قضات حکم را در صحن علنی قرائت می‌کردند. برای محکوم امکان استیناف از حکم وجود داشت و در صورت استیناف، پرونده وی دوباره توسط محاکم تجدیدنظر گاجاچا واقع در محاکم ناحیه مورد بررسی قرار می‌گرفت. در صورت اثبات اتهام همانند محاکم کیفری امکان صدور حکم به مجازات حبس وجود داشت.^{۳۵} مجرمین طبقه سوم به زندان محکوم نمی‌شدند و در عوض

29. Organic Law No.08/96 of 30/8/1996, Art. 2.

30. Organic Law No.16/2004 of 19/6/2004, Art. 51.

31. Avocats Sans Frontières, Monitoring of the Gacaca Courts, Kigali, Rwanda: ASF, 2007, 11.

32. Organic Law No. 40/2000 OF 26/10/2000, Art. 48.

33. Chiseche Mibenge, "Enforcing International Humanitarian Law at the National Level: The Gacaca Jurisdictions of Rwanda", *Yearbook of International Humanitarian Law*, 7, (2007), 410-424.

34. Drumbi, Op. Cit. 87.

35. SNJG Monthly Progress Reports, Activities during the Gacaca trials in Rwanda, July 2006 - February 2007.

به پرداخت خسارت محکوم می‌شدند. البته از اواسط سال ۲۰۰۷ با افزایش تعداد زندانیان، برای اولین بار محکومین به جای زندان به اردوگاه‌های کار فرستاده شدند.^{۳۶} خدمات اجتماعی، جرمه‌ها و سایر روش‌های جبران خسارت که مبنای ترمیمی داشت نیز مورد حکم واقع می‌شدند. تغییرات مذکور حاکی از تقسیم‌بندی صلاحیتی بین محاکم گاجاچا در رسیدگی به جرایم ارتكابی است که به نوعی تداعی‌کننده تقسیم‌بندی صلاحیتی محاکم کیفری حسب شدت جرایم ارتكابی است.

مجازات بر اساس طبقه‌بندی جرایم، شناسایی گناه و عامل جرم و در نهایت زمان اعتراف (در صورت وجود آن) صورت می‌گرفت. شدیدترین مجازات برای مجرمان طبقه اول که قبل یا در طول محاکمه اعتراف نکرده بودند حبس ابد بود. مدت محکومیت بسته به شدت جرم و زمان اعتراف (کسانی که قبل از محاکمه اعتراف می‌کردند کمترین میزان محکومیت را سپری می‌کردند) کاهش پیدا می‌کرد. نهاد اعتراف نقشی اساسی در سیستم گاجاچا بازی می‌کند زیرا اهداف ترمیمی را تسهیل می‌نماید که کل سیستم عدالت غیررسمی بر مبنای آن تشکیل شده است.^{۳۷} مرتکبین جرایم طبقه دوم که اعتراف نمی‌کردند به ۲۵ سال زندان محکوم می‌شدند؛ اما نصف مجازات معترفین به خدمات اجتماعی تغییر می‌کرد. مرتکبین جرایم طبقه سوم از الگوی مشابه قبلی به ۵ سال زندان محکوم می‌شدند که می‌توانست به یک سال خدمات اجتماعی کاهش پیدا کند. مرتکبین طبقه چهارم به زندان محکوم نمی‌شدند بلکه ملزم به پرداخت خسارت به قربانیان می‌شدند.^{۳۸}

برای افرادی که در زمان ارتكاب جرم زیر سن بلوغ قانونی بودند و بین ۱۴ تا ۱۸ سال قرار داشتند، روش‌های خاص رسیدگی تعیین شده بود و در صورتی که در طبقه اول قرار می‌گرفتند به حداکثر ۲۰ سال زندان محکوم می‌شدند؛ اما اشخاص کمتر از ۱۴ سال در زمان ارتكاب جرم تحت تعقیب قرار نمی‌گرفتند اما در عوض به اردوگاه‌های آموزشی منتقل می‌شدند.^{۳۹}

محاکمات در کلاس‌های درس، اتاق‌های کنفرانس برگزار می‌شد و در صورتی که محل‌های سرپوشیده در دسترس نبود، محاکمات در فضای باز تشکیل می‌شد.^{۴۰} به استثنای جرایم مربوط به

36. Organic Law No. 40/2000 of 26101/2000, Op. Cit. Art. 69, 70.

37. Luc Huyse & Mark Salter, *Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict: Learning from African Experiences* (Stockholm; Sweden: International IDEA Publications, 2008), 39.

38. Gacaca Law, art. 69(a) (b)(c), 70, 71.

39. Ibidem

40. Hollie Nyseth Brehm, Christopher Uggen and Jean-Damascene Gasanabo, "Genocide, Justice, and Rwanda's Gacaca Courts", *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 30, 3(2014), 337.

تجاوز، دادرسی‌های گاجاچا علنی و عمومی برگزار می‌شد.^{۴۱} قانون سال ۲۰۰۴ اعترافات و اتهامات عمومی برای جرایم و خشونت‌های جنسی را منع نمود و در نتیجه قربانیان می‌توانستند اتهامات شخصی خود را به قاضی یا دادستان انتخابی خود به صورت خصوصی بیان نمایند.^{۴۲-۴۳}

۵- دستاوردها و امتیازات سیستم گاجاچا به عنوان یک واکنش قضایی جایگزین

سازکارهای سنتی گاجاچا برای مردم رواندا فواید فرهنگی، اقتصادی، جامعه‌شناختی و روانی بی‌شماری به همراه داشته است. این سازکارها تا حد زیادی، برای بذل توجه به ضرورت پاسخگویی، مسئولیت‌پذیری، تحقق عدالت، تقویت سازش و مصالحه در جامعه در حال گذار رواندا طراحی شده‌اند. با نگاهی به عملکرد گاجاچا، می‌توان به بررسی کارایی آنها یا به عبارت بهتر میزان موفقیت آنها در تحقق اهداف مدنظر پرداخت.

۵-۱- مزایای اقتصادی

سازکارهای سنتی گاجاچا بسیار ارزان و قابل دسترس هستند، هر کسی می‌تواند عدالت را بدون توجه به طبقه اجتماعی یا وضعیت مالی دنبال کند. این مزایا به سادگی با نگاه اجمالی و مقایسه آن با دادگاه‌های داخلی کیفری کشورها نمایان می‌شوند. محاکمات گاجاچا در محله‌ها و جوامعی که جرایم اتفاق افتاده بود برگزار می‌شد، به معنای واقعی کلمه بر روی چمن برگزار می‌شد.^{۴۴} در مقایسه با هزینه‌های محاکم رسمی، محاکمات سنتی گاجاچا این امکان را فراهم می‌نمود تا هزینه‌های بسیاری بالایی که بر دولت متحمل می‌شد را ذخیره و صرفه‌جویی نماید. علاوه بر این بر خلاف محاکم کیفری داخلی، قضات دستمزد بسیار ناچیزی دریافت می‌کردند و یا هیچ دستمزدی به آنها پرداخت نمی‌شد.^{۴۵}

علی‌رغم نکته منفی عدم استفاده از وکیل مدافع، اگر برای هر متهم چنین امکانی فراهم می‌شد، بیش از ۱ میلیون وکیل مورد نیاز بود و با توجه به اینکه هیچ‌کسی وجود نداشت که آموزش‌های حقوقی

41. Ibidem

42. Lars Waldorf, *Transitional Justice and DDR: The Case of Rwanda* (International Center for Transitional Justice June, 2009), 21.

۴۳. پایان سال ۲۰۰۷، موعد مقرر بلندپروازانه اتمام کار این محاکم بود، با توجه به عدم اتمام کار برخی محاکم این موعد تا ۱۸ ژوئن ۲۰۱۲ به تعویق افتاد. تا آوریل ۲۰۰۹ محاکم گاجاچا به ۱/۱ میلیون پرونده رسیدگی کردند که اکثر آنها قبل از پایان کار رسمی محاکم فوق صورت گرفته بود.

Megan, Op. Cit. 337.

44. Ingelaere, Op. Cit. 33.

45. See: Sheena Kaliisa, *Kigali Elect Judges for New Justice System*, Internews (Arusha), Oct. 3, 2001.

دیده باشد تا از حقوق متهم دفاع نماید، این نهاد بایستی با صرف هزینه‌های گزاف از خارج وارد می‌شد. گاجاچا در طول دوره فعالیت بیش از ۱۹۵۸۶۳۴ قضیه حل و فصل نموده است. این در حالی است که نظام قضایی داخلی بین سال‌های ۱۹۹۷ تا ۲۰۰۴ تنها به ۱۰۰۲۶ پرونده رسیدگی^{۴۶} و دیوان کیفری بین‌المللی رواندا با هزینه حدود ۱/۷ میلیارد دلاری تنها به ۶۰ پرونده رسیدگی کرده بود. این امر اهمیت محاکم گاجاچا را بیشتر نشان می‌دهد.^{۴۷}

دومین مزیت اقتصادی، به موقع بودن است. اگر عدالت به شیوه سال‌های اول پس از نسل‌زدایی ادامه می‌یافت، بیش از یک قرن طول می‌کشید تا محاکمات به پایان برسد. فرایند کند همراه با هزینه‌های بالای محاکمات رسمی، به‌طور حتم، اقتصاد رواندا را از بین می‌برد.^{۴۸} پاک‌سازی سیستم زندان نیز ارتباط بسیار نزدیکی با به موقع بودن و تسریع در رسیدگی به جنایات بعد از گذار دارد. هر شخص در زندان هزینه‌های زیادی بر دولت متحمل می‌نماید به‌ویژه در کشور کوچکی مانند رواندا که بیش از ۱۰۰ هزار نفر در زندان‌ها در انتظار محاکمه بودند، نیاز به تأمین منابع دشوار به نظر می‌رسد.

۵-۲- مزایای جامعه‌شناختی

جامعه در سطح خرد و کلان از سیستم گاجاچا بهره‌مند می‌شود. آنا آگیون^{۴۹} در مستند گاجاچای خود تحت عنوان «زندگی با هم در رواندا»، شخصیت کسانی که در طول نسل‌زدایی متهم به اعمال جنایت‌کارانه شده بودند را بررسی نمود. این مستند نشان می‌دهد که آنها به دستور و پیروی از قدرت بالای حکومت، مجبور به اعمال خشونت‌آمیز شده‌اند. وی نشان می‌دهد که این افراد، هنجارگریز اجتماعی نیستند بلکه در واقع آنها خواهان پذیرش و ادغام در جامعه بودند. این امر باعث می‌شود به این نتیجه برسیم محیط اجتماعی باعث نسل‌زدایی شده است.^{۵۰}

از مزایای اجتماعی گاجاچا کمک به ادغام مجدد شهروندان به‌عنوان بخشی از ایجاد رواندای متحد است. قانون اساسی رواندا قوم‌توسی و هوتورا به رسمیت نمی‌شناسد و این برچسب‌ها را به نفع رواندای واحد از بین برده است.^{۵۱} استفاده از گاجاچای جدید ریشه در فرهنگ و جامعه سنتی رواندا دارد و توانایی

46. Megan, Op. Cit. 341.

47. Hassan B. Jallow, Chief Prosecutor UNICTR & Under Secretary General United Nations, Commemoration of 1994 Rwandan Genocide, 2014.

48. Ibidem

49. Anne Aghion

50. Gacaca Living Together again in Rwanda? (Dominant 7/Gacaca Productions 2002)

51. Joanna Quinn, Reconciliations: Transitional Justice in Post Conflict Societies (Quebec: McGill University Press, 2009), 88.

بازگرداندن تکه‌ای از فرهنگی که تقریباً در فرایند استعماری از بین رفته بود را خواهد داشت. علاوه بر این، این فرایند در تربیت فرهنگ نسل آینده نیز مؤثر است چرا که به آنها درس‌های اتحاد و بخشندگی را می‌آموزد.

به‌عنوان بخشی از ایجاد رواندای یکپارچه، گاچاچا به شهروندان عدالت مشارکتی اعطا می‌نمود و اعضای جامعه در فرایند دادرسی شرکت می‌کردند. اعضای فردی جامعه، از جمله قربانیان در دادگاه‌های گاچاچا شرکت می‌کردند تا ادعاها و اتهامات خود را بیان دارند. قضات عضوی از جامعه محلی بودند.^{۵۲} این شکل از عدالت، باعث ایجاد فضا و جامعه‌ای شده بود که اعضای آن به دلیل خطای دیگران به‌مانند گاچاچای قدیم مسئول شناخته می‌شدند. این امر باعث می‌شد که جامعه به‌راحتی نتیجه را بپذیرد. انتخاب احکامی غیر از حبس این امکان را فراهم می‌نمود بودجه اختصاص یافته برای زندان به توسعه اهداف اجتماعی به کار رود و مجرمان را قادر می‌ساخت تا به تولید اقتصادی ادامه و به قربانیان کمک کنند و از انزوای اجتماعی و اقتصادی خانواده جلوگیری می‌نمود.^{۵۳}

۵-۳- مزایای روان‌شناختی

اسناد و قوانین کیفری، نظریه‌های کیفری متعددی از جمله بازدارندگی، مجازات، توان‌بخشی، ترمیم و اعاده به وضع سابق را به رسمیت شناخته‌اند. همه این موارد بر افراد جنایتکار و بر دیگر اعضای جامعه تأثیر می‌گذارد و گاچاچا همه آنها را پذیرفته و به همراه داشته است. از لحاظ روان‌شناختی، یکی از اثرات بازدارنده مهم در خصوص مرتکبین جنایات این است که آنها برای کل جامعه شناخته می‌شوند و بایستی در مقابل کل جامعه بایستند و یا اعتراف کنند.

در فرهنگ گاچاچا، خانواده همچنان مهم است و جامعه امتدادی از خانواده است. با استفاده از گاچاچا اشخاص از ارتکاب جرایم دلسرد و مأیوس می‌شوند زیرا آنها ممکن است در مقابل خانواده‌هایشان مجبور به پاسخ به اتهامات شوند. در چنین بافت فرهنگی، جنبه بازدارنده نیز وجود دارد. مردم نمی‌خواهند با بدترین اعمالی که مرتکب شده‌اند، به‌ویژه قربانیانشان مواجه شوند. روبه‌رو شدن با یک قربانی بدون شک یک شکلی از مجازات و تنبیه است.^{۵۴}

توان‌بخشی زمانی صورت می‌گیرد که زندانیان به جوامع خود و به میان افرادی که آنها را متهم کرده

52. Ibid, 41.

53. Penal Reform International, Access to Justice in Sub-Saharan Africa: The Role of Traditional and Informal Justice Systems (London: Penal Reform International, 2002), 126-127.

54. Megan, Op. Cit. 350.

بودند باز می‌گردند تا تلاش کنند زندگی خود را بسازند. جامعه به‌عنوان یک کل، مسئول توان‌بخشی خواهد بود. اعاده به وضع سابق نیز به گونه‌ای مشابه صورت می‌گیرد، زمانی که مجرم باز می‌گردد، او مجبور است آسیب‌های وارد به قربانیان را جبران نماید. کار کردن در زمین‌های قربانیان یکی از اشکال اعاده به وضع سابق بود.^{۵۵}

۵-۴- تحقق صلح و سازش

صلح و سازش، نته‌تها به‌عنوان یکی از اهداف کلیدی فرایندهای عدالت انتقالی رواندا به‌ویژه گاچاچا اعلام شد بلکه کارایی سایر اقدامات صورت گرفته نیز در جامعه پسامخاصمه با آن سنجیده می‌شود.^{۵۶} به عبارت دیگر، حتی اگر دولت انتقالی سایر اهداف را مدنظر داشته باشد، اجرای موفقیت‌آمیز آنها بر مبنای تحقق صلح و سازش در جامعه مورد ارزیابی قرار خواهد گرفت. اگر هیچ صلح و سازشی وجود نداشته باشد، تحقق اهدافی مانند حاکمیت قانون، توسعه اقتصادی و دموکراسی غیرممکن خواهد بود.^{۵۷} هدف سازش بیشتر بازسازی روابط مبتنی بر اصول حاکم بر حقوق بشر است که اجازه دهد افراد در کنار یکدیگر در صلح و امنیت زندگی کنند و روابط بهبود یابد.^{۵۸} با بازگشت روابط صلح‌آمیز به جامعه، همزیستی مسالمت‌آمیز و ادغام مجدد عاملان جرایم در جامعه فراهم گردید.^{۵۹} زندانیانی که از اردوگاه‌ها به دادگاه‌های گاچاچا فرستاده شدند، کسانی بودند که سال‌ها حبس و کار در اردوگاه‌های بازسازی را پشت سر گذاشته بودند و اتهاماتشان در رده سنگین‌ترین جرایم، یعنی سازمان دادن و فرماندهی کشتار قرار نمی‌گرفت، در نتیجه سبک کردن بار زندان‌ها و دادگاه‌ها و پیشبرد فرایند آشتی در جامعه از مهم‌ترین کارکردهای محاکم گاچاچا بوده است.

استفاده از سازکارهای سنتی همچون گاچاچا می‌تواند نقطه شروع سازش افراد جامعه با یکدیگر و سازش جامعه با تاریخ گذشته باشد. به‌علاوه اینکه مردم محلی می‌توانند شاهد آثار مستقیم اجرای عدالت در جامعه باشند. از سازکارهای سنتی در جای‌جای جامعه انتقالی استفاده می‌شود و آنها محدود

55. Ingelaere, Op. Cit. 40.

56. Rachel Kerr and Eirin Mobekk, Peace and Justice: Seeking Accountability after War (UK: OUP, 2007), 6.

۵۷. مهین سبحانی، «سازوکارهای کارآمد و مشروع عدالت انتقالی»، پژوهشنامه حقوق کیفری، ۸، ۱۵ (۱۳۹۶)، ۸۸.

58. Jonathan D. Tepperman, "Truth and Consequences", *Foreign Affairs*, 81, 2(2002), 7.

59. Anja Ebnother and Philipp Fluri, After Intervention: Public Security Management in Post-Conflict Societies (Vienna; Geneva: PIP Consortium Working Group "Security Sector Reform", 2005), 263.

به مناطق خاصی نیستند.^{۶۰} این در حالی است که محاکم کیفری و کمیسیون‌های حقیقت‌یاب در شهرها و اماکن خاصی به دور از جمعیت درگیر جرایم ارتكابی، قرار دارند،^{۶۱} جلسات گاجاچا در تپه‌های رواندا به قصد جلب توجه بخش عمده‌ای از مردم برگزار می‌شد. مقر دیوان بین‌المللی کیفری برای رواندا در آروشا (تانزانیا) بود که بایستی متهمین بازداشت شده به آنجا منتقل می‌شدند. این فاصله مکانی در بسیاری موارد می‌تواند مشروعیت این محاکم در بررسی جرایم ارتكابی در یک کشور را از نظر مردم آن کشور زیر سؤال ببرد.^{۶۲} این در حالی است که در فرهنگ سنتی رواندا، ساختار خانواده و جامعه بسیار مهم است. در داخل این فرهنگ، فرد متهم سعی می‌کند آسیب وارده به قربانیان و همچنین خانواده او را جبران کند و دیوان کیفری بین‌المللی برای رواندا چنین امکانی را از آنها می‌گیرد.^{۶۳} از این رو، مردم و حتی دولت رواندا از این‌گونه محاکم برای رواندا حمایت نکردند.

۵-۵- مسئولیت‌پذیری و برچیدن فرهنگ بی‌کیفری

یکی از راهکارهای اصلی عدالت انتقالی احراز مسئولیت عاملان جرایم ارتكابی از طریق تعقیب قضایی و مجازات است. سازکارهای سنتی اجرای عدالت البته نه همانند محاکم کیفری، بلکه به گونه‌ای دیگر به دنبال احراز مسئولیت عاملان جرایم ارتكابی و ابعادی از مسئولیت و تصدیق آن هستند. در این سازکارها تأیید مسئولیت همیشه مجازات شخصی را به دنبال نخواهد داشت، بلکه در این نوع سازکارها نتیجه تأیید مسئولیت، جبران خسارت و برقراری سازش بین طرفین درگیر است.

یکی از اهداف اصلی دولت رواندا با تصویب قانون ارگانیک سال ۱۹۹۶، تعقیب قانونی، مجازات و پایان دادن به مصونیت عاملان جرایم نسل‌زدایی و جرایم علیه بشریت بود که برای این هدف دادگاه‌های گاجاچا را ایجاد نمود.^{۶۴} بنابراین گرچه اعاده همبستگی اجتماعی اولین هدف گاجاچا بود، اما بر مسئولیت کیفری عاملان جرایم نیز تأکید داشت که این امر به دلیل تأثیر حقوق بین‌الملل کیفری در تغییر ساختار آن است. در حالی که گاجاچای سنتی از طریق تأیید و پذیرش مسئولیت عاملان جرایم و نه اعمال مسئولیت کیفری عمل می‌کرد.^{۶۵}

۶۰. مهین سبحانی، «ارزیابی سازوکارهای سنتی اجرای عدالت در جوامع انتقالی»، پیشین، ۳۱.

61. Ibid, 287.

62. Huyse & Salter, Op. Cit. 16.

63. Megan, Op. Cit. 362.

64. Cara J. Ferstman, "Domestic Trials for Genocide and Crimes Against Humanity: The Example of Rwanda", *African Journal of International and Comparative Law*, 9, 4(1997), 863.

65. Drumbl, Op. Cit. 92-94.

گاچاچا روند رسیدگی به قضایای مربوط به نسل‌زدایی را تسریع نمود، این امر فرهنگ مصونیت را با انگشت گذاشتن روی عاملان قتل و کشتار، متوقف می‌کند. در سازکارهای سنتی، مجازات بیشتر از آنکه جنبه تنبیهی داشته باشد، جنبه جبرانی دارد. به همین دلیل، مجازات و جبران خسارت در این سازکارها اغلب جنبه جمعی دارد. سازکارهای سنتی گاچاچا شکل جدیدی از پاسخگویی را نشان داد که مدل‌های غالب محاکم بین‌المللی و همچنین کمیسیون‌های حقیقت‌یاب را به چالش کشاند. گاچاچا ترکیبی از عدالت کیفری و ترمیمی را ارائه داد و مسئولیت جمعی را به جای مسئولیت فردی ارتقا داد. ایجاد جامعه‌ای استوار بر ارزش‌ها و کرامت انسانی مستلزم تعمیق و ترویج فرهنگ مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی است، در حالی که دامن زدن به فرهنگ معافیت و مصونیت و عدم پاسخگویی به جنایات فاجعه‌بار گذشته و حال نه تنها ما را در مسیر صلح پایدار و امنیت رهنمون نخواهد کرد، بلکه بیم آن می‌رود که شعله‌های واقعیت تلخ جنگ را چه در سطح داخلی و چه در سطح بین‌المللی افروخته‌تر سازد.

۵-۶- تحقق عدالت اصلاحی؛ جبران خسارت وارده به قربانیان

حقوق داخلی رواندا با تشکیل دادگاه‌های گاچاچا امید قربانیان و بازماندگان برای دریافت خسارت و جبران درد و رنج‌های آنها را زنده کرد و تا حدودی به صورت نمادین به حقوق بزه‌دیدگان اهمیت داد و قواعدی را برای ترمیم خسارت وضع و به اجرا گذاشت.^{۶۶} در رواندا، گاچاچا دو شکل از جبران خسارت را مقرر می‌دارد: شکل اول صندوقی است که مطابق قانون مجازات نسل‌زدایی ۱۹۹۶ و قانون ایجاد گاچاچا ۲۰۰۱ برای جبران خسارت قربانیان تعبیه شده بود، اما چنین صندوقی ایجاد نشد. در سال ۱۹۹۸ دولت صندوق کمیکی را ایجاد و در سال ۲۰۰۸ از نو سازمان‌دهی نمود و ۶ درصد از درآمدهای داخلی سالانه دولت برای توسعه این صندوق اختصاص داده شد تا برای بازماندگان نیازمند مراقبت‌های پزشکی، هزینه‌های تحصیلی و ... تأمین نماید.^{۶۷} شکل دوم جبران خسارت، جمعی است که مستلزم انجام خدمات اجتماعی اجباری به جای حکم به حبس‌های طولانی‌مدت است.^{۶۸} بسیاری از کسانی که در سطح محلی دادگاه‌های گاچاچا محکوم شده بودند بخشی بزرگی از محکومیت خود را برای خدمات

۶۶. محاکم گاچاچا همچنین از آن جهت که قربانیان فرصت حضور و ادای شهادت و بازگویی جرایم ارتكابی علیه خود را داشتند و میتوانستند شاهد مجازات عاملان جرایم ارتكابی باشند، میتوانست از جهت روانی آثار مثبتی را برای بازماندگان بر جای بگذارد.

67. Law No. 02/98 of 22/01/1998; Law No. 69/2008 of 30/12/2008, arts. 4, 26.

68. Huyse & Salter, Op. Cit. 13.

اجتماعی از جمله ایجاد و تعمیر جاده‌ها، پل‌ها و مدارس صرف می‌کردند.^{۶۹} بر مبنای تغییر سیاست‌های دولت در سال ۲۰۰۵ زندانیان در کمپین‌های بزرگ کار ۶ روز در هفته برای دولت کار می‌کردند. در ابتدا دولت پیشنهاد استفاده از خدمات اجتماعی برای جبران خسارت قربانیان را رد کرد اما از سال ۲۰۰۶ برخی از کارهای اجباری برای تأمین جبران خسارت قربانیان نسل‌زدایی به‌ویژه ساختن مسکن اختصاص یافت.^{۷۰}

پس از لغو وعده جبران خسارت، قانون ۲۰۰۴ گاچاچا از طریق اعتراف عاملان نسل‌زدایی، عذرخواهی عمومی و آشکار نمودن محل قربانیان، به دنبال جبران‌های سمبولیک و نمادین بود.^{۷۱} در نبود صندوق جبران خسارت، مواردی از قبیل عذرخواهی، ارائه برخی خدمات اجتماعی و جبران‌های مالی به شکل اعاده به وضع سابق به صورت محدود، بازگشت اقالام به سرقت‌رفته و غارت‌شده، پرداخت پول برای این اقالام و انجام کار معادل قیمت اموال به‌عنوان جبران خسارت مقرر شده بود^{۷۲} که البته این امر به دلیل شمار زیاد عاملان و مجرمین به تأخیر می‌افتاد.^{۷۳}

اعاده به وضع سابق بدین صورت بود که مجرم مجبور بود آسیب‌های وارد به قربانیان را جبران نماید. کار کردن در زمین‌های قربانیان یکی از اشکال اعاده به وضع سابق است. شکل دیگر پرداخت پول برای جرایم مربوط به اموال است که با حکم زندان کیفر نشده‌اند.^{۷۴} تقریباً در خصوص حدود ۵۰ درصد از قربانیانی که تقاضای جبران خسارت نموده بودند، جبران خسارت پولی و مادی در قبال آسیب مادی یا غم و اندوه اخلاقی وارد به آنها حکم شده است.^{۷۵}

۶- نگرانی‌ها و انتقادات حقوق بشری دادرسی‌های گاچاچا

زمانی که صحبت از سازکارهای سنتی عدالت انتقالی که منطبق با فرهنگ و جامعه است به میان می‌آید، سوءاستفاده از حقوق بشر به‌عنوان یکی از رایج‌ترین نقدها نسبت به آن مطرح می‌شود. شکایت‌های

69. Presidential Order No. 26/01 of 10/12/2001 Relating to the Substitution of the Penalty of Imprisonment for Community Service (2001), arts. 25, 32.

70. Peace-Building in Rwanda, Supervisor William Schabas, National University of Ireland, 2013, 204.

71. 2004 Gacaca Law, art. 54.

72. Service National des Juridictions Gacaca, Instruction No. 14/2007 du 30/03/2007.

73. Legal Aid Forum, Monitoring of EDPRS, 73.

74. Ingelaere, Op. Cit. 40.

75. IBUKA, "Right to Reparation for Survivors: Recommendations for Reparation for Survivors of the 1994 Genocide Against Tutsi" (diss, IBUKA, Kigali, 2012), 7.

وابسته به طرز عمل و رویه شایع‌ترین این انتقادات است. نهادها^{۷۶} و حامیان حقوق بشر نسبت به نادیده گرفته شدن حق‌ها و تضمینات رویه‌ای و معیارهای دادرسی منصفانه در سازکارهای سنتی گاجاچا از جمله حق دسترسی به وکیل، فرض برائت، در اختیار داشتن فرصت دفاع، حق دسترسی به شهود همواره هشدار می‌دهند. در تمام سال‌های فعالیت این دادگاه‌ها عدم توجه به حقوق ذکر شده محور اصلی انتقادات بوده است.

۶-۱- رعایت دادرسی عادلانه؛ حق برخورداری از محاکمه منصفانه

مهم‌ترین اصل حقوق بشری و ستون فقرات حق‌ها و تضمینات رویه‌ای، اصل محاکمه عادلانه است. اگر جامعه بین‌المللی درصدد پشتیبانی از توسل به سازکارهای سنتی در یک جامعه پسامخاصه باشد، عادلانه بودن دادرسی‌ها بایستی تضمین شوند. حق دادرسی عادلانه نه تنها در بسیاری از اسناد بین‌المللی حقوق بشر مورد شناسایی قرار گرفته، بلکه بخشی از حقوق بین‌الملل عرفی نیز قلمداد می‌شود. در نتیجه، حق بنیادین دادرسی منصفانه به طریق اولی بایستی در چهارچوب روند عدالت سنتی نیز مورد احترام قرار گیرد.

از انتقادات وارد بر محاکم گاجاچا این است که آنها معمولاً حقوق متهمان برای برخورداری از یک دادرسی عادلانه را انکار می‌نمایند. دادرسی‌ها نیز ممکن است ذهنی‌تر از آن چیزی باشد که از یک محاکمه در سیستم رسمی انتظار می‌رود.^{۷۷} در سال ۲۰۰۹، کمیته حقوق بشر سازمان ملل متحد تبعیت رواندا از تعهداتش در چهارچوب میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و سایر اسنادی که تصویب نموده و ملزم به رعایت آنهاست را ارزیابی نمود و به این نتیجه رسید که سیستم گاجاچا مطابق با قواعد اولیه دادرسی منصفانه عمل نکرده است.^{۷۸} همچنین به زعم بسیاری از علمای حقوق بین‌الملل و سازمان‌های مردم‌نهاد دادگاه‌های گاجاچا هنجارهای بین‌المللی حقوق بشر برای محاکمه و دادرسی عادلانه و منصفانه را تأمین نمی‌کنند.^{۷۹}

از زمان استقلال و قبل از نسل‌زدایی ۱۹۹۴، رواندا اسناد بین‌المللی حقوق بشر از جمله میثاقین،

76. Human Rights Watch, *Justice Compromised: The Legacy of Rwanda's Community Based Gacaca Courts*, 2011.

77. Kerra and Mobekk, *Op. Cit.* 159.

78. UN Human Rights Committee, "Consideration of Reports Submitted by State Parties Under Article 40 of the Covenant, Concluding Observations of the Human Rights Committee", 2009, 17,48.

79. Coel Kirkby, "Rwanda's Gacaca Courts: A Preliminary Critique", *Journal of African Law*, 50, 2(2006), 108; Press Release, Amnesty International United Kingdom, Rwanda: Gacaca Tribunals Must Conform with International Fair Trial Standards, 2002.

کنوانسیون رفع کلیه اشکال تبعیض نژادی، کنوانسیون رفع کلیه اشکال تبعیض نژادی علیه زنان و کنوانسیون حقوق کودک را تصویب کرده بود و همچنین از سال ۱۹۸۰ عضو اتحادیه آفریقا بوده است. در نتیجه به‌زعم کمیسیون آفریقایی حقوق بشر و مردم، دادگاه‌های گاجاچا از مقررات فوق در ارتباط با دادرسی عادلانه مستثنی و معاف نیستند؛ اما علی‌رغم پذیرش و تصویب اسناد فوق، محاکم گاجاچا به‌طور واضح حداقل استانداردهای دادرسی عادلانه که توسط چنین معاهداتی تضمین شده و دولت رواندا متعهد و ملزم به رعایت آن بوده را برآورده نمی‌کنند.

۶-۲- امکان دسترسی به مراجع قضایی صلاحیت‌دار، بی‌طرف و مستقل؛ اصل بی‌طرفی و استقلال دادگاه

حق محاکمه به‌وسیله دادگاه بی‌طرف، مستقل و صلاحیت‌دار که توسط قانون ایجاد شده باشد در چهارچوب بند ۱ ماده ۱۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و بند ۱ ماده ۷ منشور آفریقایی حقوق بشر و مردم تضمین شده است. این حق مطلق است که هیچ استثنایی بر آن پذیرفته نیست. بازیگران سازکارهای غیررسمی عدالت انتقالی با اختیاراتی که برای حل و فصل اختلافات دارند ممکن است از قدرت خود به نفع کسانی که می‌شناسند و یا قادر به پرداخت رشوه هستند سوءاستفاده نمایند، چراکه به آنها اغلب حقوقی پرداخت نمی‌شود. این امر می‌تواند نتیجه رسیدگی و بی‌طرفی قضات را تحت تأثیر قرار دهد.^{۸۰}

هرچند به نظر می‌رسد قانون و آیین دادرسی ایجاد گاجاچا به روش‌های مختلفی استقلال و بی‌طرفی قضات را تضمین می‌نمایند: قضات گاجاچا بایستی اشخاصی دارای صداقت و امانت‌داری باشند و نباید پست‌های حکومتی داشته باشند و در قضایایی که متهم از بستگان، نزدیکان، دوستان و دشمنان آنها باشند نباید در رسیدگی شرکت نمایند.^{۸۱} اما نگرانی‌های جدی در ارتباط با استقلال و بی‌طرفی واقعی قضات گاجاچا وجود دارد.

سازمان عفو بین‌الملل بعضی از معیارها و ضوابط تعریف نشده به‌ویژه مقررات ماده ۱۲ (ج) قانون ارگانیک در خصوص کناره‌گیری و حذف یکی از قضات از فرایند رسیدگی بر اساس درخواست دیگر اعضا زمانی که متهم از دوستان یا دشمنان او باشد و همچنین زمانی که فرقه‌گرایی^{۸۲} و ایدئولوژی نسل‌زدایی

80. Ewa Wojkowska, *Doing Justice: How informal justice systems can contribute* (United Nations Development Programme, 2006), 22.

81. Organic Law 16/2004, Art. 16.

82. Culture of Divisionism

را تشویق یا هر نوع عملی که با کیفیت شخص معتمد ناسازگار و یا بر خلاف صداقت و شرایط انتخاب شده باشد انجام دهد،^{۸۳} که دست اعضای گاجاچا برای تفاسیر متناقض و سوءاستفاده را باز می‌کند، مورد انتقاد قرار می‌دهد. بیان مبهم مقرر فوق برای تبانی بین اعضا این پتانسیل را فراهم می‌نماید تا دیگر اعضای که مخالف آنها و یا تهدیدکننده طرح‌های آنها باشند با اطمینان حذف شوند.^{۸۴} این موارد بر بی‌طرفی و استقلال قضات تأثیر چشم‌گیری دارد. با این وجود، علی‌رغم چنین مقرراتی، هم شدت جرایم ارتكابی و هم طبیعت جامعه رواندا، چالش‌های جدی بر قاطعیت و تمامیت قضات وارد می‌کند. با توجه به گستردگی اعمال خشونت‌آمیز نسل‌زدایی، این احتمال وجود دارد که بیشتر قضات به قربانیان قضایای خاص مرتبط باشند که این امر بی‌طرفی آنها را به چالش می‌کشد.^{۸۵}

قضات گاجاچا مستعد پذیرش فشار از سوی مقامات دولتی، نخبگان محلی و جامعه هستند. دلایل زیادی برای این مهم وجود دارد. بیشتر قضات به خوبی تحصیل نکرده بودند؛ چراکه ۸۵ درصد آنها بی‌سواد بودند، بسیاری از آنها از مقطع ابتدایی جلوتر نرفتند. این در حالی است که استانداردهای داخلی در خصوص بی‌طرفی و استقلال مستلزم این است که قضات بایستی بر اساس شایستگی، داشتن مدارک قضایی و اینکه آموزش حقوقی لازم دیده باشند، انتخاب شوند.^{۸۶} علاوه بر این، امور مادی وجود دارند که ممکن است به استقلال قاضی آسیب وارد کند. استقلال زمانی وجود دارد که قضات در هنگام اتخاذ تصمیم زیر بار فشارهای بیرونی نباشند و این امر محقق نمی‌شود مگر اینکه، قضات حقوق کافی دریافت نمایند. این در حالی است که قضات گاجاچا حقوقی دریافت نمی‌کردند و یا در واقع، حقوق ناچیزی دریافت می‌کردند.^{۸۷} بسیاری از قضات از لحاظ مادی جایگاه اجتماعی بالایی نداشتند.^{۸۸} این عوامل باعث می‌شوند آنها مستعد فساد باشند و از این رو استقلال و تمامیت آنها به خطر می‌افتد. از این رو سازمان عفو بین‌الملل در پایان نتیجه می‌گیرد بی‌طرفی اعضای گاجاچا نمی‌تواند در محیطی که تحت الشعاع روابط خانوادگی یا دوستانه و محیط اجتماعی - سیاسی که توسط سیاسی شدن اختلافات شخصی و نارضایتی یا مخالفت با دولت فعلی توصیف می‌شود، تضمین شود.

83. Organic Law No. 16/2004 of 19/6/2004, 16(3), 16(6).

84. Amnesty International, Rwanda-Gacaca: A Question of Justice, sec.VII(2)(a)), 2002.

85. Pernille Ironside, "Rwandan Gacaca: Seeking Alternative Means to Justice, Peace and Reconciliation", *New York International Law Review*, 15, 2(2002), 52-53.

86. United Nations Basic Principles on the Independence of the Judiciary, U.N. Doc. A/Res/40/146, Dec. 1985, Principle 10.

87. Gacaca Jurisdictions: Interim Report of Observations June 10 - Aug. 8 2002.

88. Service National des Juridictions Gacaca, Report on Improving the Living Conditions for the Inyangamugayo, 3.

۶-۳- برابری و تساوی افراد در مقابل دادگاه؛ اصل برابری سلاح‌ها با تأکید بر حق دفاع توسط وکیل

برابری سلاح‌ها بین نهاد تعقیب و متهم بدین معنی است که طرفین به‌طور کلی حقوق روبه‌ای مشابهی مانند حق دفاع و برخورداری از وکیل مدافع، حق بررسی شواهد، وقت و تسهیلات کافی برای تهیه دفاع از خود و ... دارند. سازمان عفو بین‌الملل در گزارش‌های خود در انتقاد از گاجاچا اظهار می‌دارد که حفاظت‌های قانونی مقرر در بند ۱ و ۳ ماده ۱۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی که تضمین‌کننده اصل برابری سلاح‌ها بین طرفین است در فرایند رسیدگی گاجاچا نقض شده است.^{۸۹} مطابق ماده فوق، همه در مقابل دادگاه‌ها مساوی هستند و حق برخورداری از تضمین‌های زیر را خواهند داشت: رسیدگی به دادخواهی به‌صورت منصفانه و علنی در یک دادگاه صالح مستقل و بی‌طرف، داشتن وقت و تسهیلات کافی برای دفاع از خود و ارتباط با وکیل منتخب خود و در صورت نداشتن وکیل، یادآوری این نکته به او که حق داشتن یک وکیل را داراست. منشور آفریقایی حقوق بشر و مردم که رواندا نیز عضو آن به شمار می‌رود از مقرر مشابهی در ماده ۷ (۱) (د) جهت تضمین حقوق متهم دفاع می‌نماید.

سازمان عفو بین‌الملل به‌طور خاص ادعا می‌کند که نهاد تعقیب از امتیازات زیادی بر متهم برخوردار است، چراکه بیشتر قضایا در گاجاچا بر مبنای اسناد و مدارکی که توسط نهاد تعقیب تهیه شده است، تصمیم‌گیری می‌شود. مهم‌تر از همه، برای متهم، بدون برخورداری از نهاد مشاوره، مقابله و دفاع مؤثر با مواردی که توسط مقامات دولتی تهیه شده است مشکل است.^{۹۰}

ساده بودن روند دادرسی‌های گاجاچا اصل اساسی برابری سلاح‌ها را به روش‌های مختلفی انکار می‌کند. نخست، قانون گاجاچا به متهمین اجازه برخورداری از داشتن وکیل نمی‌دهد که این امر برخلاف استانداردهای بین‌المللی دادرسی عادلانه است. متهم بدون برخورداری از وکیل مدافع، توانایی دفاع مؤثر و مقابله با مدارک و اسنادی که توسط مقامات دولتی تهیه شده است را ندارد. این امر به‌ویژه زمانی مشکل‌ساز است که اکثر متهمین دارای تحصیلات سطح پایین بودند و از حقوق خود آگاهی بسیار محدودی داشتند. این دلایل باعث می‌شود که قضات غیرانتصابی گاجاچا و متهمین که هر دو فاقد مهارت‌های حقوقی‌اند، توانایی به‌چالش کشیدن اطلاعات مقرر پرونده‌ها را نداشته باشند.^{۹۱}

89. Amnesty International, Op. Cit.

90. Ibidem

91. Maya Goldstein Bolocan, "Rwandan Gacaca: An Experiment in Transitional Justice", *Journal of Dispute Resolution*, 2(2004), 387.

بحث‌های زیادی در سیستم گاجاچا بر نبود مشاوران و وکلای مدافع متمرکز شده‌اند. در واقع، هیچ‌یک از سازمان‌های حقوق بشری از مشارکت وکلای مدافع در سیستم گاجاچا حمایت نمی‌نمایند.^{۹۲} برابری سلاح‌ها مستلزم برخورداری از حق مشاور یا وکلای مدافع در گاجاچا نیست چراکه قضات حرفه‌ای نبودند، دادرسی دولتی در جلسات رسیدگی مشارکت نمی‌کردند. لانگمن اظهار می‌دارد مشارکت جامعه می‌تواند بهتر از وکلای مدافع و مشاورین برای دفاع از حقوق متهم عمل کند.^{۹۳} اما در عمل، گاجاچا اغلب از تضمین اصل برابری سلاح‌ها ناتوان بود چراکه برخی از این محاکم به متهم حق دفاع از خود و حق ارائه شواهد و مدارک را نمی‌دادند.^{۹۴} متهمان قبل از جلسه دادرسی به پرونده خود دسترسی نداشتند از این رو قادر نبودند شواهد و مدارک خود را برای دفاع از خود ارائه تا قضات را متقاعد نمایند.^{۹۵} از این رو این عوامل، ممکن است موضع متهم را به مخاطره افکند. علاوه بر این، اسناد و مدارک متهمین به‌طور دقیق و کافی مورد بررسی قرار نمی‌گرفت. دولت رواندا تصریح می‌کرد با توجه به طبیعت دادگاه‌ها به‌عنوان میعادگاه جامعه، رجوع به وکلای دادگستری حرفه‌ای تنها مانعی برای تعادل و جایگاه برابر متهم، شکات و قضات و شاهدان خواهد بود، چراکه در این سیستم متهمین و هم شکات از جایگاه برابری برخوردار بودند.^{۹۶} با توجه به این تفسیر، دفاعیات بر مبنای واقعیات صورت می‌گرفت و قضات که خودشان حقوق‌دان رسمی نبوده‌اند با اصول پیچیده آیین دادرسی به مانع بر نمی‌خورند.

۶-۴- صدور آرای منصفانه، مستدل و منطقی؛ ضعف در قضاوت

دادرسی عادلانه به‌طور ضمنی نیازمند قضاوت منطقی است. قضاوت منطقی شفافیت را تضمین و از متهم در برابر قضاوت‌های دلبخواهی و خودسرانه حمایت می‌کند. از این رو، قضاوت منطقی، استقلال و بی‌طرفی قضات را تقویت و همچنین برای حق تجدیدنظرخواهی ضروری به شمار می‌رود. قانون گاجاچا مقرر می‌داشت که احکام و آرا بایستی منطقی و مستدل باشند. سازمان وکلای بدون مرز از دادگاه‌های گاجاچا به دلیل مستدل نبودن آرا انتقاد می‌نماید چراکه بسیاری از آرا در نحوه استدلال ناقص و نادرست بودند. همچنین دادگاه‌های گاجاچا به‌ندرت استدلال‌های حقوقی یا شواهدی برای

92. Phil Clark, "Hybridity, Holism, and 'Traditional' Justice: The Case of the Gacaca Courts in Post-Genocide Rwanda", *George Washington University International Law Review*, 39, 4(2007), 766.

93. Timothy Longman, "Justice at the grassroots? Gacaca Trials in Rwanda" In *Transitional Justice in the Twenty-First Century, Beyond Truth versus Justice*, ed. Naomi Roht-Arriaza and Javier Mariezcurrena (Cambridge, New York: Cambridge University Press), 218.

94. National Commission for Human Rights, Annual Report 2005-2007, 30-31.

95. Organic Law No. 16/2004 of 19/6/2004, art. 64-68.

96. Amnesty International, Rwanda Gacaca: A Question of Justice 4 (2002), 36.

توجیه تصمیماتشان فراهم می‌کردند. در نتیجه نه طرفین دعوا و نه جامعه می‌توانستند منطق و قانونی بودن تصمیم را درک کنند.^{۹۷}

علاوه بر این، برخی از محققان تأکید کرده‌اند که فقدان رژیم تأیید شواهد و مدارک که می‌توانست نشان دهد که کدام مدارک و شواهد قابل قبول و چه میزان احتمال وقوع جرم برای محکوم کردن متهمان لازم است، منصفانه و مستدل بودن این سازکار را به چالش می‌کشد. در این رابطه سازمان دیده‌بان حقوق بشر اظهار می‌دارد که هرگونه روبه دادرسی برای بررسی شایعات در عوض اینکه تحقیق نماید که اظهار نظر اصلی را چه کسی صورت داده است و یا اینکه خواستار این شود که آیا این شخص می‌تواند به‌عنوان شاهد حضور پیدا کند، به‌طور کامل از بین رفته است.^{۹۸}

۶-۵- فرض برائت

فرض برائت در بند ۲ ماده ۱۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی بدین‌گونه تضمین شده است: هر کس به ارتکاب جرمی متهم شده باشد حق دارد بی‌گناه فرض شود تا اینکه مقصر بودن او بر طبق قانون محرز شود. در سیستم گاجاچا، دولت سوابقی برای زندانیان پیش از روند محاکمه تهیه می‌کند. این سوابق قبل از اینکه در گاجاچا ارائه شوند، بازبینی و تصدیق می‌شوند. با این وجود، به دلیل اینکه دادگاه، فرایند رسیدگی را در نبود متهمین در مرحله پیش از محاکمه اجرا می‌نماید و قانون گاجاچا به متهمین اجازه مشاوره حقوقی نمی‌دهد، فرایند رسیدگی به شدت علیه متهم سنگینی می‌نماید. سازمان عفو بین‌الملل استدلال می‌نماید که این پروسه رسیدگی، فرض گناه و نه بی‌گناهی را ایجاد می‌نماید و باعث می‌شود عدالت به مقصد خود نرسد.^{۹۹} بنابراین، گاجاچا به روش‌های دیگری اصل برابری سلاح‌ها را نقض می‌نمود. نخست، برخی از محاکم فرض برائت را معکوس می‌نمودند؛ بدین‌گونه که فرض بر گناهکاری متهم است تا زمانی که بی‌گناهی خود را ثابت نمایند.^{۱۰۰} دوم، حمایت‌های کافی برای جلوگیری از خوداتهامی فراهم نمی‌کرد. مهم‌ترین مشکل این است که انگیزه‌های زیادی برای اعتراف به اتهامات وجود دارد، یک شخص ممکن است برای جلوگیری از محکومیت طولانی مدت در زندان به جرایمی که مرتکب نشده است اعتراف کند. قانون ۲۰۰۴ گاجاچا برای اشخاصی که علی‌رغم آگاهی از

97. Avocats Sans Frontières, Rapport Analytique, No.4, 17, 38-40; No.5, 32.

98. Human Rights Watch, Op. Cit. 72.

99. Amnesty International, "Rwanda: Gacaca-Gambling with Justice", 19 June 2002.

100. Avocats Sans Frontières, Rapport Analytique No.5, 34-35; No.4, 35-36.

دادن شهادت خودداری می‌کردند، ضمانت اجرای کیفری مقرر کرده بود.^{۱۰۱}

۶-۶- عدم مشروعیت؛ مشروعیت جزئی^{۱۰۲}

هرچند مسئله مشروعیت اغلب در سازکارهای سنتی عدالت به دلیل فرض اعتبار اعضای این سازکارها که در مورد حل و فصل اختلافات تصمیم‌گیری می‌نمایند، مورد توجه قرار نمی‌گیرد؛^{۱۰۳} اما در واقع انتقادات مربوط به مشروعیت یکی از مهم‌ترین چالش‌هایی است که سازکارهای سنتی به‌ویژه گاچاچا با آن مواجه‌اند. به‌طور خاص، اگر قضات گاچاچا، اصول اساسی عدالت را به کار نمی‌گرفتند، اگر درستی و صداقت یک قاضی در معرض خطر قرار می‌گرفت، این امر کل سیستم را به خطر می‌انداخت. تعداد بسیار زیادی از افراد که به‌عنوان قاضی انتخاب شده بودند بعدها به‌عنوان مرتکبین نسل‌زدایی شناخته شدند.^{۱۰۴}

در سطح محلی، قربانیانی که از تصمیم این قضات آسیب دیده بودند زمان بسیار زیادی طول می‌کشید تا ستم آنها جبران شود و یا اصلاً جبران نمی‌شد. در مقیاس جمعی، قضات دروغین و غیرقابل اعتماد، مشروعیت دادگاه‌های گاچاچا و دولتی که آنها را تأیید می‌کند را تضعیف و به چالش می‌کشاند. یکی دیگر از مشکلات مربوط به مشروعیت این است که قضات هیچ آموزش حقوقی فراتر از یک دوره اساسی در خصوص نحوه اداره محاکم گاچاچا ندیده بودند. حتی برای قضات و وکلای تحصیل کرده، حمایت و پشتیبانی از حقوق کار بسیار سختی است، چه برسد به قضاتی که هیچ آموزشی ندیده‌اند. بدترین جنایتکاران در تاریخ رواندا، توسط افرادی که هیچ اطلاعی از حقوق و قانون ندارند، به پای میز محاکمه کشیده شدند.^{۱۰۵} دادگاه‌های گاچاچا همچنین ممکن است برای اجازه دادن به مردم برای انتخاب قضات بر اساس شهرت فردی آنها در صداقت و درستکار بودن، در دسترس بودن اطلاعات بیشتر و یا هرگونه نظارتی، مقصر شناخته شوند.^{۱۰۶} مردم هرگز درباره مقامات منتخب خود همه‌چیز را نمی‌دانند. اجازه دادن به مردم برای انتخاب کسانی که می‌خواهند اشخاص خاصی عدالت را در دادگاه‌ها اداره نماید نه تنها مطابق با اصول حقوق نیست بلکه خلاف استانداردهای حقوقی نیز است.

101. 2004 Gacaca Law, art. 29.

102. Partial legitimacy

103. Kerr and Mobekk, Op. Cit. 157.

104. Megan, Op. cit. 354.

105. Julia Crawford, Hopes and Fears as Kigali Launches Participative Justice, Hironelle News Agency (Lausanne), 2001.

106. Sheenah Kaliisa, Kigali Begins Training Judges for New Justice System in December, Internews (Arusha), Oct. 25, 2001.

مشروعیت محاکم گاجاچا می‌تواند با این واقعیت‌ها (فقدان نظارت و قانون‌گذاری، عدم دریافت مزد و حقوق و ...) که آنها با آن مواجه هستند و در نتیجه در معرض فساد، دریافت رشوه و سوءاستفاده قرار می‌گیرند، فرسایش یابد.

از دیگر ضعف‌های دادگاه‌های گاجاچا در طول روند دادرسی بروز می‌کند، دولت رواندا ممکن است بیش از حد مداخله کند و مشروعیت دادگاه‌ها را تضعیف نماید.^{۱۰۷} ایده تشکیل گاجاچا این بود که عدالت در سطح جامعه محقق شود تا امکان دستیابی به سازش برای مردم فراهم شود. زمانی که دادرسی دستخوش دخالت دولت ملی قرار گیرد، کل سیستم تحلیل و تضعیف می‌شود. علاوه بر این، دولت رواندا در راستای منافع خود، اتهامات دروغین علیه مخالفان سیاسی خود نسبت داده است. اگر دولت از سیستم گاجاچا بدین‌گونه استفاده نماید، این امر به مشروعیت کلی دادگاه‌ها در چشم مردم رواندا و جامعه بین‌المللی آسیب می‌رساند. علاوه بر این، دولت اغلب مردم را به مشارکت مجبور و از ترک آنها بعد از ورود جلوگیری می‌کند، مشارکت اجباری به شدت حق اشخاص را نقض و قدرت عدالت آنها را تحت تأثیر قرار می‌دهد.^{۱۰۸} همچنین سرعت انجام دادرسی‌ها از دیگر مشکلات است که این امر زمان کافی برای متهم فراهم نمی‌کند تا پرونده خود یا شواهدی برای اثبات ادعاهای خود ارائه دهد.^{۱۰۹}

۶-۷- ترویج فساد

ماهیت شفاهی و دلبخواهی حقوق محلی فاقد شفافیت است و اجازه می‌دهد تا پتانسیل زیادی برای تعصب، تبعیض، رشوه و دیگر سوءاستفاده‌ها از جمله مداخله در عدالت، مجازات‌های خشونت‌آمیز و محاکمه‌های خودسرانه وجود داشته باشد. با توجه به فقدان نظارت و قانون‌گذاری بر چنین نهادهایی، هیچ‌گونه ضمانتی برای محافظت در برابر چنین سوءاستفاده‌هایی وجود ندارد. علاوه بر این، بزرگان روستا به‌طور کلی بر اساس احترام و شأن و منزلتشان انتخاب می‌شوند و هیچ نظارتی که در سیستم رسمی بر انتخاب قضات وجود دارد در اینجا وجود ندارد. از این رو، این سیستم‌ها اغلب در معرض فساد قرار می‌گیرند. از این رو، غیرواقع‌بینانه است که اعتقاد داشته باشیم که سیستم عدالت غیررسمی در برابر فساد، خیانت و سایر عوامل مؤثر بر عادلانه بودن دادرسی مصون است.

عدم ایجاد صندوق جبران خسارت در رواندا، انگیزه مشارکت قربانیان برای شرکت در گاجاچا را

107. Controversial Assessment of the Gacaca Courts, Hirondele News Agency (Lausanne), Jan. 3, 2008.

108. Lars Waldorf, Mass Justice, Op. Cit. 42, 68.

109. Mark A. Drumbl, "Law and Atrocity: Settling Accounts in Rwanda", *Ohio Northern University Law Review*, 31, (2005), 49.

کاهش داد؛ و در این راستا، سازمان اصلاحات کیفری بین‌المللی ابراز نگرانی می‌کند که بدون جبران خسارت، بازماندگان ممکن است سکوت یا شهادتشان را در دادگاه‌های گاجاچا بفروشند.^{۱۱۰} بازیگران عدالت غیررسمی با اختیاراتی که برای حل و فصل اختلافات دارند ممکن است از قدرت خود به نفع کسانی که می‌شناسند و یا قادر به پرداخت رشوه هستند سوءاستفاده نمایند. چراکه به آنها که اکثراً از لحاظ مادی منزلت اجتماعی بالایی نداشتند، اغلب حقوقی پرداخت نمی‌شود. این امر نه تنها می‌تواند نتیجه رسیدگی را تحت تأثیر قرار دهد،^{۱۱۱} بلکه آنها را در معرض فساد و فشار مقامات دولتی قرار می‌دهد.

نتیجه‌گیری

به‌طور کلی، مباحث فوق‌تر را به این نتیجه رساند که هرچند سیستم‌های بومی گاجاچا کامل نیستند و مشکلاتی در بردارند، اما نه تنها یکی از روش‌های مؤثر برای حل و فصل اختلافات هستند بلکه همچنین پتانسیل دستیابی به موارد ضروری جامعه پسامخاصه رواندا یعنی عدالت، مسئولیت، حقیقت‌یابی، جبران خسارت و در نتیجه صلح و سازش را دارند. گاجاچا اثرات مفیدی در ارتباط با اهداف کلی‌تر عدالت انتقالی یعنی اصلاح‌های اجتماعی، صلح‌سازی و دولت‌سازی داشته، آنها ثابت کرده‌اند که شکل موفقیت‌آمیزی از عدالت انتقالی برای جامعه رواندا بوده‌اند و به‌عنوان مدل مفیدی برای ایجاد سیستم عدالت انتقالی در آینده عمل می‌نمایند. پیاده‌سازی گاجاچا نیازمند ساختار پیچیده یا هزینه‌های گزاف نیست.^{۱۱۲} آنها به راحتی و بدون هزینه در دسترس مردم محلی قرار دارند و دستیابی به عدالت را تسریع می‌بخشند. علاوه بر این، محاکم گاجاچا باعث کاهش جمعیت زندان‌ها و در نتیجه ادغام مجدد عاملان جرایم در جامعه پس از گذار با هدف اجتماعی کلی ایجاد رواندای متحد شدند؛ بنابراین، باید به سازکار سنتی گاجاچا توجه بیشتری نشان داد زیرا که نه تنها برای جامعه انتقالی رواندا فوایدی داشته، بلکه برای دیگر جوامع در دنیای مدرن نیز پتانسیل‌هایی به همراه خواهد داشت.

در ارزیابی عملکرد سیستم گاجاچا باید گفت که این سازکارهای به ظاهر سنتی بدون اینکه لازم باشند به دنبال تحقق عدالت کیفری باشند هم می‌توانند به نوبه خود نسخه متفاوتی از عدالت (ترمیمی)

110. Penal Reform International, Rapport de Synthèse de Monitoring et de Recherché sur la Gacaca: Phase pilote janvier 2002-décembre 2004 (2005), 50.

111. Wojkowska, Op. Cit. 22.

112 See Indigenous Democracy: Traditional Conflict Resolution Mechanisms, edited by Betty Rabar, Martin Krarimi, Intermediate Technology Development Group, January 2004.

را اجرا نمایند. در مجموع، سازکارهای سنتی گاجاچا بهتر از سازکارهای کیفری بین‌المللی می‌توانند اهداف عدالت انتقالی را محقق نمایند. این سازکارها به دلیل تناسب با فرهنگ بومی و انطباق با شرایط اقتصادی، اجتماعی جامعه انتقالی در راه تحقق اهداف مذکور موفق‌تر عمل می‌نمایند و می‌توانند مرهمی بر زخم‌های وارده بر جامعه باشند. اگر سازکاری از سوی جامعه بین‌المللی تعبیه می‌گردد باید ارتباط خود را با جامعه انتقالی محفوظ و ملاحظات جامعه انتقالی را مدنظر داشته باشد در غیر این صورت تحقق اهداف عدالت انتقالی از سوی این سازکارها غیرممکن می‌گردد. همان‌گونه که شورای امنیت سازمان ملل نیز مقرر می‌دارد: اهمیت ارزیابی عدالت و حاکمیت قانون خاص در هر کشوری نیازمند در نظر گرفتن ماهیت نظام حقوقی، سنت‌ها و نهادهای کشور است.^{۱۱۳}

در نهایت، حقوق بشر ایده‌آل در جوامع در حال گذار محصولی مشترک، بین اتخاذ روش‌های سنتی عدالت انتقالی و سازکارهای رسمی است. در سیستم همکاری علاوه بر اینکه از ماهیت پویای حقوق محلی محافظت بلکه سیستم محلی با نظارت دولت مرکزی مطابق با استانداردهای بین‌المللی حقوق بشر حرکت می‌کند و تأثیر مثبتی بر وضعیت حقوق بشر در کشورهای پس از گذار خواهد داشت.

113 Jones Parry, Sir Emyr. President of the Security Council. 2004. Presidential Statement on Justice and the Rule of Law: The United Nations' Role: a statement on behalf of the Security Council 6 Oct, 2004.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- ذاکریان، مهدی و سیدرضی عمادی. «سازوکارها و کارکرد عدالت انتقالی: تحولی مهم در حقوق بین‌الملل». سازمان‌های بین‌المللی، ۱ (۱۳۹۲)، ۲۲۱-۲۵۷.

- سبحانی، مهین. «سازوکارهای کارآمد و مشروع عدالت انتقالی». پژوهشنامه حقوق کیفری، ۸، ۱۵ (۱۳۹۶)، ۸۵-۱۰۹.

<https://doi.org/10.22124/JOL.2017.2289>

- سبحانی، مهین. «ارزیابی سازکارهای سنتی اجرای عدالت در جوامع انتقالی». پژوهش حقوق کیفری، ۴، ۱۵ (۱۳۹۵)، ۹-۴۳.

<https://doi.org/10.22054/jclr.2016.4434>

ب) منابع خارجی

Books & Articles:

- Clark, Phil. "Hybridity, Holism, and 'Traditional' Justice: The Case of the Gacaca Courts in Post-Genocide Rwanda". *George Washington University International Law Review*, 39, 4(2007), 765-837.

- Drumbl, Mark A. "Law and Atrocity: Settling Accounts in Rwanda". *Ohio Northern University Law Review*, 41, (2005), 41-74. <https://scholarlycommons.law.wlu.edu/wlufac/61/>

- Drumbl, Mark. *Atrocity, Punishment and International Law*. New York: Cambridge University Press, 2007.

- Ebnother, Anja and Philipp Fluri. *After Intervention: Public Security Management in Post-Conflict Societies*. Vienna; Geneva: PfP Consortium Working Group Security Sector Reform, 2005.

- Ferstman, Cara J. "Domestic Trials for Genocide and Crimes Against Humanity: The Example of Rwanda", *African Journal of International and Comparative Law*, 9, 4(1997), 857-877. <https://heinonline.org/HOL/Page?handle=hein.journals/afjincol9&id=873&collection=journals&index=journals/afjincol>

- Goldstein Bolocan, Maya. "Rwandan Gacaca: An Experiment in Transitional Justice". *Journal of Dispute Resolution*, 2(2004), 1-46. Available at: <https://scholarship.law.missouri.edu/jdr/vol2004/iss2/2>

- Ingelaere, Bert. "The Gacaca courts in Rwanda", In *Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict: Learning from African Experiences*, edited by Huys, Luc & Salter, Mark, Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm, 2008.

- Ironside, Pernille. "Rwandan Gacaca: Seeking Alternative Means to Justice, Peace and Reconciliation", *New York International Law Review*, 15, 2(2002), 31-60.

- Kerr, Rachel and Eirin Mobekk. *Peace and Justice: Seeking Accountability after War*. UK:

OUP, 2007.

- Kirkby, Coel. "Rwanda's Gacaca Courts: A Preliminary Critique". *Journal of African Law*, 50, 2(2006), 94-117. <https://www.jstor.org/stable/27607966>

- Lekha Sriram, Chandra, Garcia-Godos Jemima, Johanna Herman & Olga Martin-Ortega. *Transitional Justice and Peace building on the Ground: Victims and Ex-Combatants*. New York: Routeledge, 2013.

- Longman, Timothy. "Justice at the grassroots? Gacaca Trials in Rwanda" In *Transitional Justice in the Twenty-First Century, Beyond Truth versus Justice* edited by Naomi Roht-Arriaza and Javier Mariezcurrena. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

- Magnarella, Paul. *Justice in Africa: Rwanda's Genocide, Its Courts, and the UN Criminal Tribunal*. Brookfield: Ashgate, 2000.

- Mibenge, Chiseche. "Enforcing International Humanitarian Law at the National Level: The Gacaca Jurisdictions of Rwanda", *Yearbook of International Humanitarian Law*, 7, (2007), 410-424. doi:10.1017/S1389135904004106

- Nyseth Brehm, Hollie, Christopher Uggen and Jean-Damascene Gasanabo. "Genocide, Justice and Rwanda's Gacaca Courts". *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 30, 3(2014), 333-352. <https://doi.org/10.1177/1043986214536660>

- Penal Reform International. *Access to Justice in Sub-Saharan Africa: The Role of Traditional and Informal Justice Systems*, London: Penal Reform International, 2002.

- Quinn, Joanna. *Reconciliations: Transitional Justice in Post Conflict Societies*. Quebec: McGill University Press, 2009.

- Reyntjens, Filip. "Gacaca, or justice on the grass in Rwanda". *Politique Africaine*, 40(1990).

- Tepperman, Jonathan D. "Truth and Consequences", *Foreign Affairs*, 81, 2(2002), 128-145. <https://doi.org/10.2307/20033089>

- Trevisan, Stefano. "The Gacaca Courts - where Western human rights faced the Rwandan Informal Justice System", *International Law, Human Rights and Informal Justice*, Tilburg University, 2011.

- Waldorf, Lars. "Mass Justice for Mass Atrocity: Rethinking Local Justice as Transitional Justice". *Temple Law Review*, 79, 1(2006), 1-87.

journals

- Westberg, Megan. "Rwanda's Use of Transitional Justice After Genocide: The Gacaca Courts and the ICTR". *Kansas Law Review*, 59, 2(2010), 331-367. <https://doi.org/10.17161/1808.20180>

Documents:

- Amnesty International, "Rwanda: Gacaca-Gambling with Justice". 19 June 2002. <http://web.amnesty.org/library/index/ENGAFR470032002>

- Amnesty International. "Rwanda-Gacaca: A question of justice". sec.VII(2)(a), 2002. <http://web.amnesty.org/library/index/engaf470072002>
- Avocats Sans Frontières, Monitoring of the Gacaca Courts, Kigali, Rwanda: ASF, 2007.
- Avocats sans frontières, Rapport analytique No.4-5.
- Controversial Assessment of the Gacaca Courts, HIRONDELLE NEWS AGENCY (Lausanne), Jan. 3, 2008.
- Crawford, Julia. Hopes and Fears as Kigali Launches Participative Justice, Hirondele News Agency (Lausanne), 2001.
- Gacaca Jurisdictions: Interim Report of Observations June 10 - Aug. 8 2002.
- Gacaca Living Together again in Rwanda? (Dominant 7/Gacaca Productions 2002)
- Human Right Watch, "Justice Compromised. The Legacy of Rwanda's Community-Based Gacaca Courts", 2011, 72.
- IBUKA. "Right to Reparation for Survivors: Recommendations for Reparation for Survivors of the 1994 Genocide Against Tutsi". diss, IBUKA, Kigali, 2012
- Huyse, Luc & Mark Salter. Traditional Justice and Reconciliation after Violent Conflict: Learning from African Experiences, Stockholm; Sweden: International IDEA Publications, 2008.
- Jallow, Hassan B. Chief Prosecutor UNICTR & Under Sec'y-Gen., United Nations, Commemoration of 1994 Rwandan Genocide, 2010.
- Jones Parry, Sir Emyr. President of the Security Council. 2004. Presidential Statement on Justice and the Rule of Law: The United Nations' Role: a statement on behalf of the Security Council 6 Oct, 2004.
- Law No. 02/98 of 22/01/1998; Law No. 69/2008 of 30/12/2008.
- Legal Aid Forum, Monitoring of EDPRS.
- Mukantaganzwa, D. (2012). Interview with the executive secretary of National Gacaca Service Domithile Mukantaganzwa on the eve of closing of Gacaca courts.
- National Commission for Human Rights, Annual Report 2005-2007.
- Organic Law No. 16/2004 of 19/6/2004.
- Organic Law No. 40/2000 OF 26101/2000.
- Organic Law No. 40/2001 of 26101/2001.
- Organic Law No.08/96 of 30/8/1996.
- peace-building in Rwanda, Supervisor William Schabas, National University of Ireland, 2013.
- Penal Reform International, Rapport de synthèse de monitoring et de recherché sur la gacaca: Phase pilote janvier 2002-décembre 2004 (2005).
- Presidential Order No. 26/01 of 10/12/2001 Relating to the Substitution of the Penalty of Imprisonment for Community Service (2001).
- Press Release. Amnesty International United Kingdom, Rwanda: Gacaca Tribunals Must

Conform with International Fair Trial Standards, 2002.

- Rwanda's Organic Law No. 08/96.
- Service National des Juridictions Gacaca, Instruction No. 14/2007 du 30/03/2007.
- Sheenah Kaliisa, Kigali Begins Training Judges for New Justice System in December, Internews (Arusha), Oct. 25, 2001.
- SNJG Monthly Progress Reports, Activities during the Gacaca trials in Rwanda, July 2006–February 2007.
- The Listener, 14 December 1939.
- Towards a Comprehensive and Holistic Transitional Justice Policy for Uganda, Avocats Sans Frontières, 2013.
- UN Human Rights Committee, "Consideration of Reports Submitted by State Parties Under Article 40 of the Covenant, Concluding Observations of the Human Rights Committee," 2009.
- United Nations Basic Principles on the Independence of the Judiciary, U.N. Doc. A/Res/40/146 (Dec. 1985).
- Waldorf, Lars. Transitional Justice and DDR: The Case of Rwanda, International Center for Transitional Justice, 2009, 1-35.
- Wojkowska, Ewa. Doing Justice: How informal justice systems can contribute. United Nations Development Programme, 2006.